

De rede van het hart

Le coeur a ses raisons

Que la raison ignore

Blaise Pascal

Mark Kinet

Vrij spreken

Waar het hart van vol is, loopt de mond van over. Deze uitspraak uit het evangelie volgens Mattheus (Mt 12:34) gebruik ik vaak om de psychoanalytische grondregel van de vrije associatie uit te leggen. Ooit werd ik zelfs gevraagd geheel de psychoanalyse in *drie* woorden samen te vatten. Mijn toenmalig antwoord: ‘*Je gedacht zeggen*’. Maar als het moet kan het ook in *twee* (dubbelzinniger) woorden: ‘*Vrijspraak nastreven*’. Want wat is de neuroticus anders dan een goed mens die *denkt* dat hij een smeerlap is? Al zijn er (voor alle duidelijkheid) meer smeerlappen dan heiligen...

Vandaag blijft de regel van de vrije associatie misschien nog een van Freud's belangrijkste bijdragen tot de hulpverlening inzake psychisch lijden. Na allerlei andere probeersels had hij in eerste instantie samen met Jozef Breuer de hypnotische methode ontwikkeld. Middels handoplegging probeerde hij vervolgens de productie van vrije invallen in hoofde van de patiënt te stimuleren. Mogelijks naar aanleiding van een opmerking van Elisabeth von R. (die hem verzocht haar eens te laten *uitspreken*!) kwam pas tussen 1892 en 1895 de eigenlijke grondregel tot stand. Het betreft welteverstaan en inderdaad een *regel* (en geen uitnodiging) waaraan de patiënt moet gehoorzamen. Van de patiënt wordt immers wel degelijk een bepaald (psychoanalytisch) soort *werk* vereist. Verwacht wordt namelijk dat hij zonder filter alles probeert te zeggen wat in hem opkomt en wat in hem omgaat. Bedoeling is dat hij zo zijn mond voorbijpraat. Dat hij ‘in het klad’ spreekt en niet ‘in het net’. Dat op die manier allerlei gedachten, gevoelens en fantasieën (waarvan hij in eerste instantie geen *benul* had) tot uiting komen en vaak daardoor alleen al van aanschijn veranderen.

Weerstand

Het betreft hier (in freudiaanse termen en bewust alluderend op de verloskamer) een *arbeid*, want dit alles gaat bepaald niet vanzelf. Het woord ‘vrij’ in de vrije associatie is dan ook wezenlijk paradoxaal. Ze is in eerste instantie immers helemaal *niet* vrij. Allerlei weerstanden zullen de patiënt bij het vervullen van de gevraagde opdracht belemmeren. En het zal dan precies de analyse zijn van deze weerstanden die het krachtenspel van onderling botsende innerlijke neigingen bloot legt.

Deze onderneming is overigens analoog aan de droomduiding die in een omgekeerde beweging de droomarbeid ongedaan tracht te maken. In zijn klassieke opvatting verhult de droom(arbeid) door processen van verschuiving, verdichting en symboolvorming een verdrongen wens. De droom is zodoende de hoeder van de slaap. Door overal doekjes om te winden zorgt hij ervoor dat we bij wijze van spreken niet op heterdaad (*in flagrante delictu*) ontwaken. Zo maken we echter ook overdag onszelf van alles wijs.

Onder andere op basis van dergelijke overwegingen is de kern van het cartesische *cogito* een blinde vlek en is de voornaamste passie van het Ik precies die van het *niet willen weten*. ‘*Wir haben es nicht gewusst*’ redt ons dan ook van alle schuld. En citeren we vaak niet ongewild ook Keizer Wilhelm II in verband met de eerste wereldoorlog: ‘*Ich habe es nie gewollt*’?

Wat we (niet) willen weten

Door de redacteur van Freuds *Standard Edition* James Strachey wordt de vrije associatie beschouwd als het eerste instrument voor wetenschappelijk onderzoek van de menselijke geest. Maar ze heeft *op zich* ook al heel wat effecten. Door vrij te associëren laat de patiënt om te beginnen de rationele controle los. De verbanden zijn niet meer logisch maar associatief. De imaginaire bemeestering en heelheid van het Ik maakt plaats voor het onbewuste spreken of het sprekend onbewuste. Het subject krijgt het woord. Het verschijnt in de spreekact en is er veeleer subject van het zeggen dan van het gezegde. In een ietwat boude spelerei gaat het er dan om –althans bij de neurose en binnen de spreekkamer- niet het Ik van de patiënt te bevrijden maar hem *van* zijn Ik te bevrijden.

Van zijn kant houdt de analyticus zich op een slimme manier van den domme. Hij schort in een socratische geleerde onwetendheid (*docta ignorantia*) zijn weten op om plaats te maken voor het onbewuste weten in hoofd van de patiënt. Dit onbewuste bevat het weten van de herhaling dat zijn leven stuurt en zijn bestaan beknot. Waarom heeft betrokkene bijvoorbeeld

altijd weer moeite met autoriteit, verlies, rivaliteit, scheiding of het seksuele? Dit staat niet in de sterren maar in ons *onbewuste* geschreven. Heraclitos: ‘*Karakter is noodlot*’.

Duistere wetten

Dit onbewuste bestaat in zekere zin alleen voor wie ernaar *luistert*. De psychoanalyse onderzoekt (èn bewerkt) dan de steeds unieke wetmatigheden waaraan het subject in zijn psychoseksueel en sociocultureel leven is gebonden. Shakespeare in Hamlet: ‘*Though this be madness, yet there is method in’t*’. Ze is aldus (toegepaste) wetenschap van het particuliere. Hier speelt inderdaad het verschil tussen een natuurlijke oorzakelijkheid en een psychische oorzakelijkheid. Een blaasontsteking geeft dezelfde verschijnselen in Europa als in Australië, vandaag zoals in de Middeleeuwen. Het ziekteken heeft een fysisch substraat. Het is algemeen. Maar mevrouw X heeft alleen een paniekaanval wanneer ze zich in een stijgende lift bevindt in het gezelschap van mannen met baarden. Hier is het substraat van de betekenaar werkzaam. Hij licht slechts op binnen zijn *context* en wel in relatie tot andere betekenaars. Hier geldt de particulariteit van het psychische waar bovendien kleine oorzaken grote gevolgen kunnen hebben (en omgekeerd), waar gevolgen op hun beurt oorzakelijk kunnen zijn enzovoort. Onderzoek van de mens veronderstelt zodoende altijd verklaren èn begrijpen, teken èn betekenis, tellen èn vertellen, cijfers èn ontcijfering.

Maar de psychoanalyse is ook *subversief* doordat ze heilige huisjes zoals religie, kunst en moraal op losse schroeven zet. Niet alleen de hegemonie van het Ik, maar ook de houdgreep van het Boven-Ik wordt door haar verzwakt. Achter en onder de goede bedoelingen komen andere, doorgaans minder edele drijfveren bloot te liggen. Na Nietzsche en Marx wordt Freud dan ook tot de filosofen van de argwaan gerekend. Alle drie leggen ze immers een ondergrondse bloot van duistere wortels die onze naïeve opvattingen over goedheid en soevereiniteit ondermijnen. Onderzoeken we bijvoorbeeld de *generositeit* als summum van goedhartigheid.

Schuldgevoelens

Volgens het Christelijk geloof zijn we getekend door de erfzonde en is Eva eerste zondares (*prima peccatrix*). Maar ook de psychoanalyse heeft haar erfzonde. Freud keert daartoe het begin van het Johannesevangelie om. ‘*In den beginne was de daad*’. Bedoeld wordt de vadermoord. In de prehistorie verenigden de zonen uit de horde zich om de oervader (die alle vrouwtjes monopoliseerde) te doden. Nadien richtten ze een totem op die ze gingen vereren en die het taboe op moord en incest installeerde. Freud noemt het een ‘wetenschappelijke

mythe' die volgens hem schuldgevoel en beschaving installeert. We denken aan de naargeestige woorden van Blaise Pascal: '*We moeten schuldig geboren zijn want anders is God onrechtvaardig*'.

Goed en kwaad zijn niet altijd zo eenvoudig te onderscheiden. Voor het kwaad lijkt dit gemakkelijk. Eén misdaad volstaat. Geld stelen van een bedelaar is pure slechtheid. Punt. Dat is onmiddellijk en voor iedereen duidelijk. Maar op vlak van goede werken of goede bedoelingen zijn ambivalentie en ambiguïteit troef. Is een aalmoes geven aan een bedelaar genereus? Of is deze weldaad ingegeven door egoïsme of narcisme? Verhult hij machtswellust of sadisme? Wil de weldoener zijn geweten sussen of een schijn van heiligheid wekken? Welk belang heeft het overigens dat de goedheid geveinsd is als wel degelijk een Goed wordt bereikt? En bestaat er (in een allusie op Frans Kellendonk) ook niet zoiets als *oprecht* veinzen? Een van de dagelijkse en alomtegenwoordige psychoanalytische bevindingen is alleszins dat we voortdurend goed doen om iets goed te *maken*. Nog volgens Freud immers '*In den beginne was de haat*'.

Griekse liefde

Filosofen maken in de liefde vaak een onderscheid tussen *eros*, *philia* en *agapè*. Eros is de liefde die wordt gedreven door een verlangen, door een tekort. Het is de liefde als *Ik wil je*. Atheners discussiëren erover in '*Het Banket*' van Plato. Het is de passionele liefde of de liefde voor uw echtgeno(o)t(e) *voor* die uw echtgeno(o)t(e) is. Gehuwde mensen kunnen elkaar (erotisch) graag zien op voorwaarde dat ze niet *met* elkaar gehuwd zijn. Eros is intrinsiek *ongelukkige* liefde. Ze is immers gemaakt van verlangen en gemis. En als verlangen gemis is, dan heb je nooit wat je verlangt dus ben je nooit gelukkig. Of je hebt nooit wat je verlangt maar hooguit wat je *verlangde*. Hier slaat *à la* Schopenhauer de verveling toe. Je hebt een gemiste afspraak met het geluk want het blijkt *er* niet te zijn. Het is toch *dat* niet.

Hoe dan *gelukkige* liefde verklaren? Hiervoor is een ander opvatting over de liefde, namelijk als *philia* nodig. *Philia* is de liefde waarbij wordt genoten van, vreugde wordt gevonden in. Ze is terug te vinden bij Aristoteles en Spinoza en komt bijvoorbeeld tot uiting in de ouder-kind relatie die immers helemaal niet gebaseerd is op gemis. Eros is het kind dat neemt. *Philia* is de ouder die geeft. *Philia* is de liefde voor alles wat niet ontbreekt. We zijn blij bij elkaar te horen zoals tanden in een gebit. Hier denken we veeleer aan Aristoteles met zijn uitspraak '*Liefde is zich verblijden*'. Het is het vermogen te genieten van wat/wie er is. In een typische formulering zegt Spinoza in zijn *Ethica*: de liefde is een vreugde die gepaard gaat met een

uitwendige oorzaak. Deze philia is inderdaad een vermogen. Ze is geen honger maar appetijt. Ze is de gevende en per definitie de *gelukkige* liefde.

Naastenliefde

Uit Paulus' brieven aan de Corinthiërs is tenslotte de *agapè* afkomstig. Deze liefde komt niet voor bij de antieken en is een laattijdige term omdat Grieks nu eenmaal de mediterrane cultuurtaal was geworden. *Agapè* is de onbaatzuchtige en vrijgevige naastenliefde. Ze maakt de harde en mysterieuze kern van het Christendom uit met haar rare uitspraken zoals '*God is liefde*', '*bemin uw naaste*' enzovoort. *Agapè* is een *heilige* liefde want ze is verre van vanzelfsprekend. Moeder Theresa wordt bijvoorbeeld geacht ze te belichamen. Maar de meesten onder ons kennen hoogstens momenten van heiligheid. Ze is dan ook niet zozeer een ervaren realiteit als wel een *ideaal*.

Volgens Kant wordt het liefdesgevoel niet beïnvloed door wil of plicht, maar misschien geldt dit voor deze naastenliefde juist wél. Als liefde geven is, is generositeit geven (ook) aan wie we *niet* liefhebben. Deze liefde is eerder moreel dan emotioneel. Moraal is dan bij wijze van spreken de eer die we betuigen aan de liefde als ze ontbreekt. Het is handelen *alsof* we beminnen, want iedereen graag zien is voor de meesten onder ons te veel gevraagd. Ook logisch klopt ze volgens Aristoteles niet: is geen vriend die vriend is van *iedereen*. Vriendschap veronderstelt immers voorkeur.

Genereuze liefde is liefde zonder ego, zonder egoïsme, zonder grenzen. Het is liefde die het geven verabsoluteert. Ze komt erop neer zelf minder te bestaan opdat de ander juist meer zou kunnen bestaan. Het is zich terugtrekken opdat de ander zich zou kunnen ontplooien. De laatste kan zich dan zwak tonen zonder dat door de genereuze van deze zwakte gebruik wordt gemaakt om eigen macht of sterkte te tonen. Simone Weil heeft het in dit verband over de *kenose*. God trekt zich terug (in de hemel of in de woestijn) om plaats te ruimen voor de mens. Hij is ter beschikking maar hij trekt zich terug.

Seks

Psychoanalytisch gezien verwijst eros niet alleen naar het passionele maar ook naar het pulsionele, naar de (seksuele) drift. Nog in '*Het Banket*' van Plato verhaalt Aristophanes de mythe van het bolvormig tweeruggenbeest dat door Zeus wegens te verwaand en te machtig werd gescheiden. Sindsdien zijn we kinderlijk op zoek naar de verloren (twee)eenheid met onze wederhelft. In onze ontogenese verwijst een en ander naar de *close* band die we ooit hadden met onze (baar)moeder. Aan haar ontruikt worden we op de wereld geworpen. We

blijven doordeesemd door een terugverlangen naar dit verloren paradijs. Resultaat is de romantische liefde met haar zogezegd Enige Ware die als een dekseltje op ons potje past. We gaan er bovendien van uit dat het met deze Grote Liefde zal blijven ‘klikken’ tot in de eeuwigheid amen. Door alle dagelijkse observaties met betrekking tot de vergankelijkheid van deze liefde wordt die visie natuurlijk naar het rijk van de fabeltjes verwezen. Dè seksuele verhouding bestaat niet. ‘*Il n’y a pas de rapport sexuel*’ (Lacan). Er is altijd iets *mis* of tekort. Elke geliefde stelt vroeg of laat De Liefde in gebreke.

Bij de *philia* is de drift doelgeremd en gesublimeerd. Door een proces van raffinage (gevolg van het Oedipuscomplex) wordt de liefde van haar zinnelijke component gezuiverd en blijft (althans *bewust*) slechts haar tedere stroming voortbestaan. Maar ook en vooral de gehechtheid speelt hier een cruciale rol. Ze ontleent haar ontstaan en voortbestaan aan het delen van lief en leed in goede en kwade dagen. *Philia* is in tegenstelling tot de passionele *eros* doorgaans een (veel langer) leven beschoren. Elke liefde is *overdrachtsliefde* en elk liefdesobject vinden is het (vermeend) *terugvinden*. Zo worden *eros* en *philia* *overgedragen* naar andere figuren later in ons leven die ons in min of meerdere mate en vaak geheel onbewust aan onze eerste liefdesobjecten herinneren. Wat hier *nota bene* vaak wordt over het hoofd wordt gezien is dat hun imago gevormd werd door wat we vanuit onze kinderogen van hen *maakten*!

En vrouwen

Creëerde God ons naar Zijn of creëerden wij Hem naar onze gelijkenis? Het is een vraag die sinds Xenophanes de filosofen bezig houdt. Hij wees immers als eerste op het *antropomorfisme* van onze godsbeelden. Om het fenomeen van de liefde te begrijpen heeft de psychoanalyse alleszins geen God nodig. Enerzijds is ze gemaakt van seks, anderzijds is ze uitgevonden (is niet gelijk aan *verzonnen*) door vrouwen.

Volgens de Britse psychoanalyticus Donald Winnicott is elke ‘*ordinary devoted mother*’ bij de geboorte in staat van en tot genade. Aanvankelijk geeft ze vierentwintig uur op vierentwintig en zeven dagen op zeven al haar hebben en houden aan haar totaal hulpeloze en fysiologisch immature baby. *Zonder haar kunnen we niet leven, zonder haar kunnen we niet zijn*. Ze maakt ruimte voor onze spontaneïteit, vitaliteit en creativiteit en gunt ons op tijd en stond de illusie te kunnen toveren. Bovendien is het in een cartesiaanse parafrase ‘*Elle pense, donc je suis*’: Zij denkt, dus ik ben. Als en slechts als deze moeder ons (graag) ziet als voelende, denkende, dromende en verlangende wezens kan dit sluimerend potentieel ook daadwerkelijk in ons ontkiemen. Zoals de dichter en zijn muze vormen we voortaan samen

met haar een '*thinking and dreaming couple*'. We kunnen er onbeperkt op terugvallen voor de meest uiteenlopende vormen van inspiratie.

Zo bekeken heeft elke moeder *iets* van een Moeder Theresa. Zij kan heilig zijn zonder moeite. Als we dit geluk hebben gekend zijn we zoals Obelix die als kind in een ton vol toverdrank is gevallen en hieruit voor zijn verdere leven bijna magische krachten kan putten. We hebben dit te danken aan een Heilig Hart waarmee we ons onbewust identificeren. Het ligt immanent (niet transcendent) ten grondslag aan generositeit. Vrij naar Blaise Pascal: het hart kent menige *reden* waar we met de *rede* geen benul van hebben.